

PESTIS ÉS KOLERA – orvoslás és művészettörténet

Dr. Harmat György

Semmelweis Egyetem Egészségtudományi Kar, Budapest

PESTIS

A *Yersinia pestis* baktérium főként rágcsálókban él, de bolhák közvetítésével olykor emberre is áterjed, és önfenntartó járványt hozhat létre. A pestis Belső-Ázsia és Kína környékéről származik. Európában először 1346-ban jelent meg, a Krím-félszigeten Kaffa városát ostromló tatárok soraiban. A tatárok a pestisben elhunyt társaik hulláit hajítógépekkel lőtték be az ostromlott várba. Ez az első ismert biológiai fegyver. A várvédők közt fertőzések jelentek meg, a küzdelmet föladva hajón menekültek a Földközi-tenger irányába. Egy évvel később Dél-Európában megjelent az első európai pestisjárvány, mely hamarosan kiirtotta a kontinens lakosságának harmadát. A fekete halálként emlegetett kór könyörtelen pusztításairól a korabeli krónikák is részletesen beszámolnak, fogadalmi templomok, kápolnák, pestis oszlopok, illetve Mária-szentháromság oszlopok szinte minden nagyobb településen vannak.

Az orvos teljesen beöltözve, fekete ruhában, kalapban, maszkkal ment a beteghez. A csőr alakú maszkban gyógynövények és fűszerek voltak, amelyekről úgy hitték, védelmet nyújtanak a fekete halál ellen (a maszk a cseppfertőzés ellen valóban nyújthatott némi védelmet). A kölni, parfüm belocsolásával próbálták a hullaszagot elnyomni. Az orvos a beteget a pálcával megérintve nézte, hogy mutat-e életjelenséget.

1575–77 között hatalmas pestisjárvány dúlt Velencében, amely kortársi beszámolók szerint legalább ötvenezer áldozatot szedett. A velencei karneválon ma is megjelenik a pestis orvos maszkja.

A pestist a korabeli egyház, de lényegében az emberek többsége is Isten büntetésének tekintette, amelyet gyakran a Bibliából ismert különböző járványokkal, illetve egyéb elemi csapásokkal állítottak párhuzamba. A XVI–XVII. századi járványok a manierizmus, illetve a barokk időszakával estek egybe, éppen ekkor alakultak ki a képzőművészetben a pestishez fűződő ábrázolások jellegzetes típusai.

Pestis doktor

Pestis doktor maszk (a szerző saját tulajdona)

Nicolas Poussin (1594–1665) az 1630-as pestisjárványt Rómában élte át. Festményén egy ószövetségi járványról, az asdói pestisről festett képet. A Sámuel próféta első könyvében olvasható történet szerint, miután a filiszteusok elrabolták a zsidóktól a frigládát, Isten pusztító járvánnyal, gyilkos fekélyekkel sújtotta Asdód, Gát és Ekrón lakosait, akik városukba fogadták Isten ládáját mindaddig, míg azt vissza nem szolgáltatták Izrael népének. Ahogy a Biblia írja: „(...) és azokat az embereket, akik nem haltak meg, annyira gyötörték a fekélyek, hogy az égis hatott a város jalkiáltása”. A Louvre gyűjteményében található festménye megindító, a szereplők gesztusai jól érzékeltetik a helyzet drámaiságát. A kép központi motívuma a középben látható, orra elé kendőt tartó férfi, aki egy csecsemőt próbál távol tartani halott anyjától.

A pestisjárványokat annak idején a végítélthez hasonlítható, végzetes sorcsapásként élték meg az emberek. Az orvosok lényegében egészen a XVIII. század végéig szinte teljesen tehetetlenek bizonyultak a gyilkos kórral szemben. A városok és falvak lakossága csak a csodákban, Isten könyörületességében, Mária és a különböző szentek közbenjárásában bizakodhatott.

A középkortól azonban a járványoktól való félelem jellemzően bűnbakkereséshez, gyűlölködéshez és erőszakba torkolló feszültséghez vezetett. Az 1347–51 között zajló, a becslések szerint 75 millió ember halálát okozó pestis tömeggyilkosságokhoz is vezetett. Rendszerint a kisebbségeket vádolták azzal, hogy megmér-

Nicolas Poussin: Az asdói pestis (Musée du Louvre, Párizs)

gezték a kutakat és az ételt. Szicíliában a katalánok, Európa számos egyéb országában pedig a zsidók voltak a bűnbakok. Európa-szerte csaknem teljesen elpusztították a zsidó közösségeket. Voltak olyan helyek, ahol a koldusokat, az örömlányokat, a sírásókat vagy éppen az orvosokat, ápolókat vádolták a járvány terjesztésével.

Külön érdekesség, hogy a betegségek elnevezése is ezt a bűnbakkeresést tükrözi, így pl. a szifiliszt a XV–XVI. században Franciaországon kívül francia betegségnek, Németországban lengyel, Lengyelországban pedig német betegségnek nevezték. Később Japánban portugál, Perzsiában pedig török betegségnek hívták.

Carlo Coppola: Az 1656-os nápolyi pestis (University Art Museum, Princeton)

Arnold Böcklin: A pestis (Kunstmuseum, Bazel)

A szifilisz miatt főleg a prostituáltak szembesültek erőszakos cselekedetekkel. Az örömlányok egészségügyi szűrése és ellenőrzése az egyik első közegészségügyi rendelkezések közé tartozott.

A XVII. század derekán Nápolyban működő *Carlo Coppola* sötét tónusú műve megrázó képet tár elénk az 1656-os pestis könyörtelen pusztításairól. A kép döntő részét pestisben elpusztult emberek ruhátlan tetemei

Gustav Spangenberg: A halál menete (Alte Nationalgalerie, Berlin)

borítják. Egyesek, saját életüket is veszélyeztetve, a holttestek összegyűjtésén és elszállításán fáradoznak. Először fehér lepelbe csavarják a halottakat, majd a hátul várakozó ökrös szekerekre rakják őket, hogy azok minél előbb a tömegsírba kerülhessenek.

Arnold Böcklin szimbolista képe sárkányon lovagló kaszás halálangyalként ábrázolja a fekete halált. Előtérben egy gyermekét sirató anya, a háttérben minden ház előtt halottak fekszenek.

KOLERA

A kolera a középkori városok kialakulása óta vált ismert és rettegett járvánnyá. A betegség az ivóvízzel terjed, fertőző hasmenés jellegű, és az okozott vízvesztés gyakran halálhoz vezet. Nincs lappangó, krónikus formája, de a *Vibrio cholerae* baktérium vízi élőhelyeken az embertől távol is hosszan életképes maradhat, képes pl. árvízszünetekben petecsomóiban élni és abból táplálkozni. A fejlődő országokban helyenként a mai napig is jelentős áldozatokkal járó járványokat okozhat.

Gustav Spangenberg a hamburgi orvos, *Georg August Spangenberg* fia volt. Hamburg után Antwerpenben és Párizsban tanult, majd Berlinben telepedett le, ahol 1869-től a Művészeti Akadémia professzoraként tanított. Az 1876-ban festett, „A halál menete” című allegorikus festményét az előző években pusztító kolera ihlette, amelynek a festő két gyermeke is áldozatul esett. A kép az ez idő tájt divatos „haláltánc” sorozat része. A festmény központi alakja a halál, mellette a menet élén két kislány alakja, melyek a festő két gyermekét ábrázolják sok szeretettel. A halál minden korosztállyal, szegénnyel és gazdaggal is végez. A menetben fejedelmek, főpapok, öregek, gyermekek, férfiak és nők, fiatal menyasszony és koldus is látható, a menet a végtelenbe nyúlik.

A kolera említésével az ókorban is találkozhatunk, de európai forrásokban, tömeges világjárvány formájában csak 1817 és 1923 között jelentkezett. Kevésbé veszélyes „öshonos” változatát a XIX. század elejétől *cholera nostras*, azaz a „mi koleránk” néven emlegette az orvosi irodalom, így különböztetve meg az újonnan megismert pusztító ázsiai kolerától (*cholera morbus*). Az ázsiai vagy keleti kolera mellett leginkább az epekórság és epemirigy szót használták, ugyanis a kolera szót a görög *chole* (epe) szóval hozták összefüggésbe, tévesen.

Snow fertőzési gócpontokat jelző térképe a Soho területéről

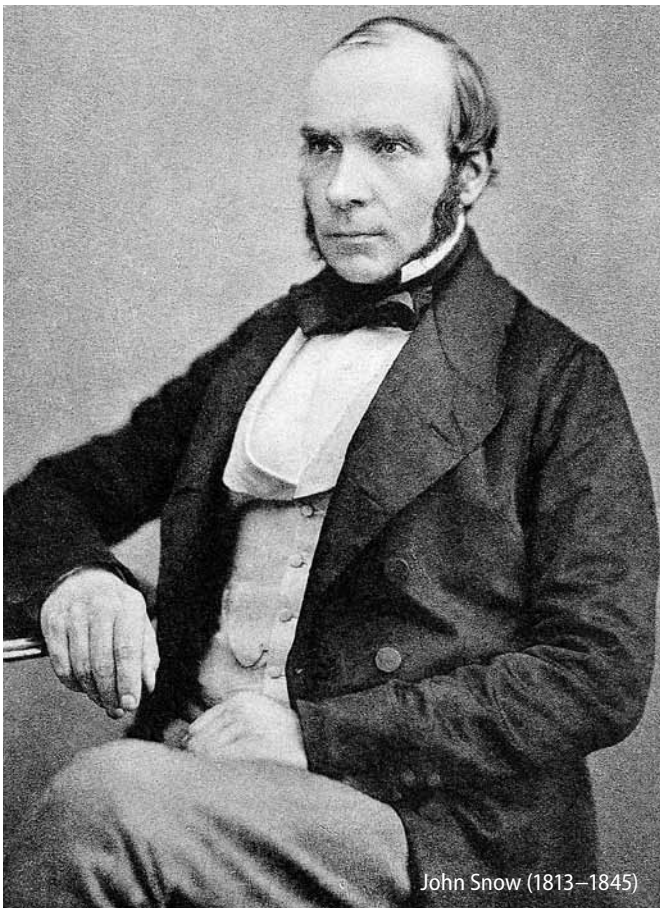
A német műszó tükörfordításaként találkozhatunk a XIX. századi orvosi irodalomban a „hányszékelés” kifejezéssel: a tipikus nyelvújításkori kísérlet igazán képszerűen fejezte ki a betegség fő tüneteit. A század vége felé a magyar újságokban gyakran emlegették „sárga rém”-ként, az angolok viszont „kék halál”-nak (blue death) nevezték, mivel a kiszáradt áldozat bőre kéesszürkévé változott. Megörökölte az új járvány az elhalványult emlékü pestis metaforáját, a „fekete halál” kifejezést is, de irodalmi szövegekben – például Jókai

Kék halál: az „indiai kolera” egyik angol áldozata a ravatalon (Anglia, 1832)
A színezett metszet valóban kék bőrszínnel ábrázolja a halott nőt.

Mór regényében, „A fekete vér”-ben – majd a zsurnalisztikában „fekete asszony”-ként is megjelent.

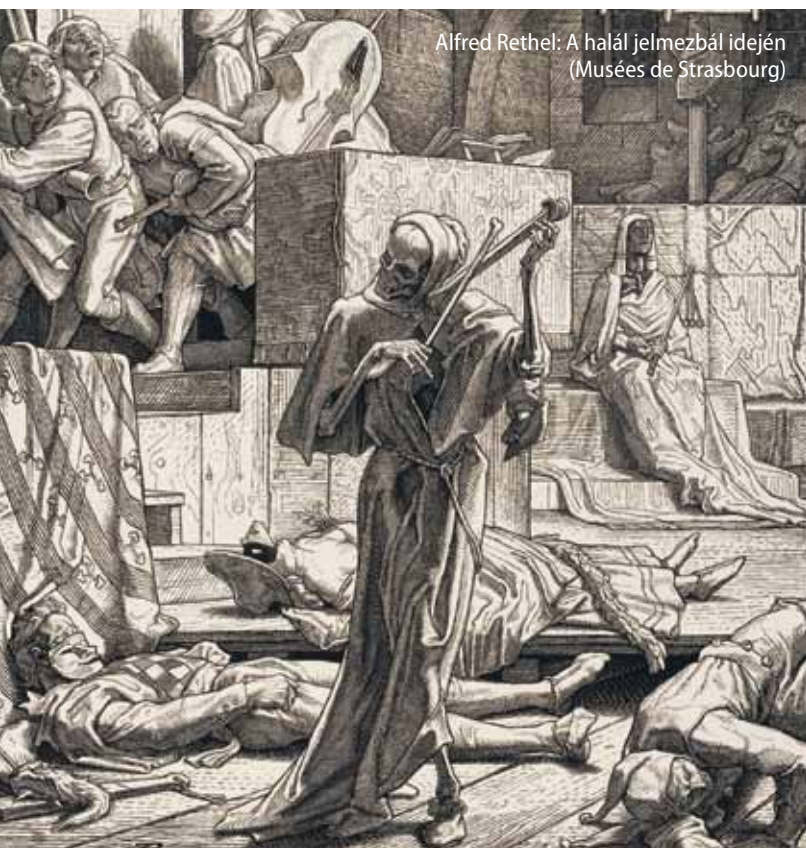
A kolera rejtélyének megfejtésében az első érdemi eredmény egy londoni orvos, *John Snow* nevéhez fűződik. Ő egy sörfőzde mellett lakott, és feltűnt neki, hogy a szomszédban, a sörfőzdében soha senki nem kapja el a kolerát. Utánajárt, és arra jutott, hogy mindent ugyanúgy csinálnak, kivéve, hogy a sörfőzdében soha senki nem iszik vizet. *Snow* 1854-ben, az akkor szegénynegyednek számító Sohóban részletes

John Snow (1813–1845)

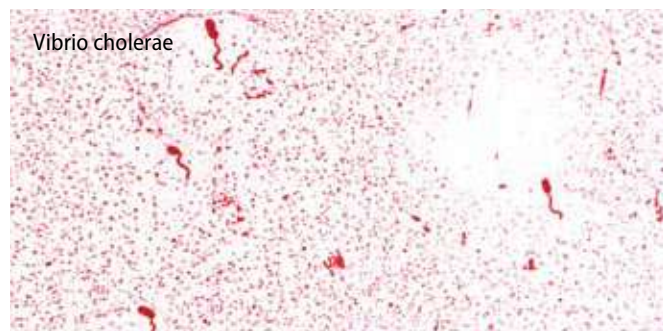

HALÁLELOSZTÓ
nyitva szegények számára, ingyenes, hatósági engedéllyel

Alfred Rethel: A halál jelmezbál idején
(Musées de Strasbourg)

statisztikát készített a halálozások térbeli eloszlásáról, és ennek segítségével sikerült lokalizálnia a fertőzésforrást: egy közutat. Elméletét, miszerint a kolerát az ivóvízbe bekerült mikroszkopikus lények okozzák, egy ideig még nem fogadta el az orvostársadalom. Pedig gyakorlati bizonyítékot is mellékelte a felfedező: miután lezáratta a kutat, a környéken napok alatt megszűnt a járvány. Az előző oldalon látható karikatúrát is *John Snow* felismerése ihlette. A színes metszet fanyar humorral ábrázolja a helyzetet.

1854-ben egy olasz orvos, *Filippo Pacini* mikroszkópja alatt azonosította a vesszőformájú kis lényeket, sőt publikálta is a feltételezését, miszerint ezek okozzák a betegséget, de őt sem vették komolyan. Áttörést csak a német *Robert Koch* ért el harminc évvel később, 1884-ben, amikor egyiptomi, majd kalkuttai kutatóútja során egyértelműen azonosította a kórokozót, és bizonyította a fertőzött ivóvíz és a betegség közötti összefüggést.

Alfred Rethel 1851-ben készült képén a párizsi kolera groteszk metszeti ábrázolása kettős csavar: az áldozatok mind karneváli jelmezekben vannak, középen a halál csonthegedűjén muzsikál. A zenekar rémülten menekül a térből.

A betegséggel kapcsolatos zavargások, lázadások 1831-ben Magyarországon a kolera felléptével szinte egyidejűleg támadtak, annak a tévhitnek a következtében, hogy az urak és a zsidók (sőt, a papok is) mérgezik a népet. A védelmi intézkedéseket is azzal magyarázták, hogy azért tudták az urak, hogy jön a kolera, mert ők idézték elő. Még az a hír is járt, hogy a vármegye az orvosoknak és a zsidóknak minden megmérgezett emberért öt-tíz forintot fizet. Efféle ráfogások a népet dühös gyűlöletre ingerelték az értelmiség és a zsidók ellen.

Carlo Pino Vasquez: A Buda és Pest között működtetett hajóhíd pesti hídfője, a Redoute a pesti Vigadó épülete előtt

Az első véres összecsapásra Pesten került sor. Egy látszólag kis jelentőségű ügyből keveredett utcai csatározás. A belső kordonok miatt ugyanis lezárták a Dunán átvezető gyaloghídat, így a pesti egyetem dunántúli diákjai a nyári szünetben nem tudtak hazatérni. Pénzük és élelmük fogytával az ingerült diákok és a melléjük csapódó mesterlegények végül is pár pofonnal és fenyegetéssel elérték, hogy megnyissák a hídat. A diákok ekkor elmentek, az elégedetlen proletárok viszont ott maradtak. A kordonok miatt gyakorlatilag meghalt a kereskedelem az országban, és szüneteltek a megrendelések. Így az üzemek és a céhmesterek kénytelenek voltak felmondani az ország minden tájáról ide segregett, egyébként is szegény mesterlegényeknek, inasoknak. Ők se tudtak elmenni, ráadásul többségüknek nem is volt hova menni. A munkások az egyetemisták július 17. délelőtti sikerétől megittasulva tovább folytatták a tiltakozást. Persze nemcsak attól részegedtek meg, hanem az egyre-másra felkeresett és lerabolt fogadók, korcsmák és kávéházak borától is. A vendéglősök, hogy valahogy megússzák, igyekeztek maguk leitatni az egyre növekvő tömeget. Aki nem ezt tette, annak betörték a fejét.

A dolog egyre kevésbé volt kedélyes. A zendülők követelték a vesztegzár feloldását, és ennek ablakok betörésével, házak felforgatásával is nyomatékokat adtak. Ekkor vetették be ellenük a hadsereget: 13 halálos áldozata volt a sortűznek és a lovasrohamnak. Az elfogottak és a le tartóztatottak nagy többsége proletár volt, de akadt köztük egyetemista és nemes ember is. Összesen 15 garázdát ítéltek 3 hónaptól 2 évig terjedő börtönbüntetésre. A kolerajárvány miatt a hajóhidat is lezárták 1831-ben. *Carlo Pino Vasquez* rajza már a járvány elvonulása után, 1837-ben készült.

A kór egész nyáron tombolt Pesten, volt olyan nap, amikor 130-an hunytak el, és csak szeptember 24-én írhatta a Nemzeti Újság rendkívüli száma: „A Pesten uralkodott Epekor-ság nyavalya miatt eddig rettegő lakosok már könnyebben lélekeznek; a' halovány ortzák piro-sodni, a' homályos szemek vidúlni, a' bús ábráza-

tok feléledni kezdenek; a' jó szomszédok szomszédjaikhoz közelítenek, a' hív barátok barátjaikat felkeresik, az igaz atyafiak attyokfiaikkal kezét fognak, a' szerelmes szülők kedves magzatjaikkal öszve ölelkeznek.”

Azaz a kolera elvonult, de maga után hagyott Pesten és Budán legalább 1700 elhunyt személyt. „Ezen járvány nyavalyába még eddig nálunk leginkább csak a legutolsóbb classisu munkás emberek estek, annyira, hogy nadrágos forma ember ezen öldöklő nyavalya dühösségét még eddig egészen kikerülte” – írták például Kunszentmiklóson.

A lázadás a szegény népréteg körében terjedt, hiszen őket érte a legnagyobb veszteség. Földesurak, vármegyei előljárók és – ahogy ez már felbolydult viszonyok között évszázadok óta szokás – zsidók voltak a tömeg áldozatai között. A megtorlás és rendcsinálás, akárcsak a pesti zendülésnél, sokkal kegyetlenebb volt. Élen járt benne *Eötvös Ignác*, a dicső emlékeztető *Eötvös József* édesapja. A báró teljhatalmú királyi biztosként kedélyeskedve akasztotta fel a zendülőket. Hogy ennek mekkora szerepe volt a lázadás megfékezésében, azon már a kortársak is élénken vitakoztak. Volt, aki szerint olaj volt a tűzre, mások pedig dicsérték *Eötvös Ignác* határozott fellépését.

Kazinczy Ferenc is a kórnak esett áldozatul Zemplénben. Viszont ugyanitt és ugyanekkor indult el az ifjú *Kossuth Lajos* politikai pályája: kolerabiztos, „egészségőr” lett Sátoraljaújhe-lyen, a gyakorlatban mutatta meg, mi is az az „érdekegyeztetés”, és testvérével *Kossuth Zsuzsával* együtt sikerült leszerelni a városra rárontó „dühös tót parasztokat”. ■

FORRÁSOK

1. Németh István: Művészet a pestis árnyékában. *Ponticulus Hungaricus* 2006; 10(7-8). július-augusztus
2. Fónagy Zoltán: „A század lelkiismerete” – Kolerajárványok a 19. században 1. rész. <https://mindennapoktortenete.blog.hu/2020/03/20>
3. Borovszky Samu: Zemplén vármegye és Sátoraljaújhe-ly (Magyarország vármegyéi és városai, 1905)
4. https://helsinkifigyelo.blog.hu/2019/07/17/julius_17_a_kolerazadas_elso_veres_incidense_pesten